

Suspendarea valorii fonologice în alternanțele fonetice. Vocalele

de

PETRU ZUGUN

L'auteur a enregistré 26 couples phonologiques vocaliques qui sont possibles en roumain; on a constaté, aussi, qu'à travers les alternances phonétiques, leur valeur phonologique est suspendue.

Experiența lingvistică practică și deopotrivă cea livrescă arată că vorbitorul comun, obișnuit să folosească, în mediul său socio-cultural, forma *îmbrătoșe* [ɨ], de exemplu, sau forma *k'ic* [ɨ], alt exemplu, recunoaște, și chiar utilizează, în alt mediu, formele corespondente *îmbrățișe* [ɨ], respectiv *pic* [ɨ], ale aceluiași cuvinte, adoptându-le și adaptându-se, astfel, la situații impuse de interlocutor, la care observă că apar constant alte forme; el nu înlocuiește, însă, niciodată, nici în mediul său, o formă ca *por* cu forma (a altui cuvânt) *pir*, sau forma *k'i* [ɨ] cu forma (a altui cuvânt) *pi* [ɨ], de exemplu, în care apar aceleași alternanțe fonetice (în sensul cel mai larg al denumirii fenomenului) — diafazice, în terminologia lui Eugenio Coșeriu — între *o* și *i*, respectiv între *k'* și *p*, ci utilizează distinct fiecare formă, potrivit cu necesitățile de comunicare.

Aceste comportamente lingvistice diferite conduc la concluzia că vorbitorul comun — care se deosebește de lingvist numai prin faptul, esențial însă, că nu conceptualizează, prin noțiuni și termeni de metalimbaj, actul lingvistic — are intuiția atât a variației fonetice nefuncționale semantic, cât și a procesului contrar, de modificare fonetică funcțională, deci intuiția fonemului și a variantelor lui, o intuiție pe care lingvistul o conceptualizează prin noțiuni și denumiri de felul *variație diatopică*, *diafazică*, *diastatică* și *diacronică*, de *alternanțe fonetice*, respectiv de *fonem*, *funcție*, *opозиție fonologică*, *corelație fonologică*, *neutralizare a opозиțiilor* etc.

Această scurtă introducere — exprimată specific — în subiectul formulat în titlul articolului are atât menirea de a preciza deosebirea între — pe de o parte — *alternanță fonetică*, proces *nesistematic*, privit sincron nefuncțional (sub raport semantic), explicabil etimologic, psiholingvistic, sau, după caz, prin modificări fonetice condiționate, și — pe de altă parte — *neutralizarea opозиțiilor fonologice*, proces *sistematic*, general și condiționat, cum se știe din teoria fonologică, de contextul (poziția) fonemelor¹.

Oricum, această observație nu a fost formulată suficient de explicit, pînă acum, astfel că subiectul este viabil și trebuie dezvoltat.

Realizăm acest fapt luînd în considerare, acum, *toate* cuplurile de opозиții fonologice vocalice posibile, cărora le opunem corespondentele lor constituite prin alternanțe fonetice, urmînd ca cele consonantice să fie prezentate ulterior².

¹ Din acest motiv preferăm denumirea de *suspendare a opозиțiilor fonologice*, nu aceea, comună, de *neutralizare a opозиțiilor fonologice*, care trebuie rezervată alternanțelor fonologice (care au rol funcțional) și care au loc, repetăm, numai în anumite condiții.

² Ne referim deci la alternanțe fonetice (fără roluri funcționale semantic lexical sau gramatical), nu la alternanțe fonologice (care au astfel de funcții), distincție făcută, la noi, mai întîi, de Sextil Pușcariu, în cunoscutul său studiu *Morfonemul și economia limbii*, în „Dacoromania”, VI (1929 – 1930), 1931, p. 211 – 243. Prin alternanțe

Cuplurile fonologice sînt exemplificate, mai mult sau mai puțin complet, în lucrările de fonologie despre limbă română — aici noi le epuizăm —, iar cuplurile fonetice corespondente lor sînt identificabile în dicționare precum DLR, MDA și altele, care prezintă atît formele literare, cît și formele neliterare ale cuvintelor. Le-am preluat, selectiv, de aici, numai pe acelea în care variația fonetică este limitată la două vocale, ca și variația fonetică fonematică.

Baza teoretică a selecției constă în observarea faptului că ceea ce este trăsătură distinctivă/ sînt trăsături distinctive, în cazul termenilor din cupluri de foneme, dispare/ dispar, ca atare, în alternanțele fonetice selectate, aspect asemănător formal, dar nu identic, cu acela identificabil în cazul neutralizării opozițiilor fonologice.

Trăsăturile distinctive, devenite nefuncționale, ale sunetelor implicate în alternanțe fonetice și corelațiile fonologice bazate pe ele în situațiile în care ele sînt foneme nu interesează în cazul de față. Epuzăm numai exemplificarea pentru cupluri de foneme, nu și aceea privitoare la cuplurile corespondente din alternanțe, astfel că, dacă se consideră necesar, identificarea tuturor acestora din urmă poate continua (să se vadă, între altele, *pătrunjel, plapumă, plasture, plămîn* ș.a.).

Investigații de acest fel stau la baza identificării, pe de o parte, a selecției, în norma literară, a unei anumite forme (rareori a două sau a trei) a cuvintelor care cunosc alternanțe fonetice și refuzul celor corespondente, iar, pe de altă parte, la alcătuirea inventarului de forme inițial alternante fonetic ale unor cuvinte polisemantice, dar devenite, cu timpul, forme ale unor *cuvinte diferite*, fiecare păstrînd din etimonul primar un sens/ mai multe sensuri care le este specific/ care le sînt specifice, fapt care se constituie în procedeul lexical formativ secundar pe care îl numim *specializare lexico-semantică* a unor variante fonetice a unor cuvinte polisemantice, exemplificîndu-l prin *trosni*, provenit din forma etimologică *trăsni* (<sl. *trěnoniti*), *mojic* — explicabil prin *mujic* (<rus. *mujic*), *chitic* din *pitic* (<sl. *piticŭ*)³ ș.a.

Prioritare sînt, în spiritul tradiției fonetice și fonologice, cuplurile bazate, pe rînd, pe cîte două dintre cele șapte foneme vocale, cunoscute, iar secundare, prin randament foarte scăzut, cuplurile, puține, în care un termen al lor este unul dintre cele două foneme vocalice neologice, dar și ortoepice, *ö* și *ü*, pe care le-am identificat, recent, ca atare⁴.

Cuplurile prioritare sînt în număr de douăzeci și unu, iar cele considerate secundare, doar cinci.

Preferăm ortografia comună, aceeași în cazul vocalelor cu transcrierea fonetică largă (nu este și cazul ortografiei comune în relație cu transcrierea fonetică largă a consoanelor).

Luînd în considerare, deocamdată, în spiritul tradiției, prioritar și sistematic, cele șapte foneme vocale (și rar fonemele vocale *ö* și *ü* din neologisme, cele mai multe împrumutate sau formate foarte recent de la acestea) putem constata că numărul cuplurilor de opoziții fonologice, cărora le corespund, sau le pot corespunde, în condițiile alternanțelor

fonologice, nu fonetice, se exprimă numărul sg.: -k, pl. -c în *adînc - adînc* persoana I / II, în *duc / duc* -mi, -ți, ș-, în *însuși / însuși însuși*. ș.a. forme flexionare incluse de noi în flexiunea internă (să se vadă *Cuvîntul. Studiu gramatical*, ediția a II-a, revăzută, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003, p. 134-148).

³ A se vedea și alte exemple în lucrarea noastră *Lexicalizarea unor variante ale unor cuvinte polisemantice, procedeul secundar de îmbogățire a vocabularului*, în volumul colectiv „Limbaje și comunicare”, II, Editura Institutului European, Suceava – Iași, 1999.

⁴ Pentru aceste două vocale să se vadă articolele noastre *Vocala și fonemul românesc literar ö*, SCL, L, 1999, nr. 2, p. 475-479, și respectiv, *Vocala și fonemul românesc literar ü*, LR, LIII, 2004, nr. 1-2, p. 15-19.

Suspendarea valorii fonologice în alternanțele fonetice. Vocalele

fonetice, suspendări, sau negări ale lor, este în număr de douăzeci și șase, după cum arată exemplificarea următoare (cea mai bogată, credem, de pînă acum, fapt nu lipsit de importanță, știindu-se că numărul exemplurilor de acest tip este mult mai mic, în ansamblul limbii române, decît numărul exemplurilor care ilustrează cuplurile de opoziții fonologice consonantice). (Transcrierea fonetică este simplificată la extrem și ordinea exemplurilor este aleatorie, fiind lipsită de importanță, în situația de față).

Opoziții fonologice	Neutralizarea lor prin alternanțe fonetice
1) <i>i – e</i> : vină – venă, čir – čer, sic – sec, line – lene, mire – mere, crimă – cremă, sir – ser, sire (vocativ) – sere, g \square ir - g \square ir, vită – vetă, friză – freză	cîntic – cîntec, cafînea – cafenea, degitile – degetile/degitele, fimeie – femeie, trii – trei
2) <i>i – a</i> : vis – vas, vină – vană, bir – bar, sic – sac, fir – far, lin – lan, mire – mare, pir – par, pic – pac, sir – sar, sire (vocativ) – sare, pif – paf (substantivele), Pit „Petru” (hipocoristic) – pat, pis – pas, bis – bas, fin – fan, vită – vată, pită – pată	canaviță – canavață, dintură – dantură
3) <i>i – ă</i> : mir – măr, mire – (interj.) măre, pir – pār, sir – sār, pis – pās, vira – vāra	fimeie – fāmeie, nisip – nāsip, ridica – rādica
4) <i>i – î</i> : vină – vîină, mir – (subst.) mîr, line – lîne, sin „fiu” – sîn, pir – (subst.) pîr, pic – (subst.) pîc, rit – rît, pis – pîs, mină – mîină, mine – mîne, fiță – fiță	șir – șîr, șiră – șîră, ține – țîne, ridica – rîdica, simț – sîmț, zină – zîină, zile – zîle
5) <i>i – o</i> : sic – soc, fir – for, bir – bor, mir – mor, pir – por, sir – sor, tină – tonă, tip – top, sin „fiu” – son, Pit – pot, fin – fon	îmbrățișa – îmbrățoșa, înfățișa – înfățoșa, fimeie – fomeie
6) <i>i – u</i> : čir – čur, sic – suc, fir – fur, line – lune, bir – bur, mire – mure, mir – mur, pir – pur, pic – puc, pin – pun, rit – rut, sir – sur, sire – sure, tină – tună, pif – puf (substantivele), g \square ir - g \square ur, sin „fiu” – sun, Pit – put, silă – sulă, pită – pută	fimeie – fumeie, pișcoci – pușcoci, puțin – puțun
7) <i>e – a</i> : zer – zar, bete – bate	speriet – speriat, urieș – uriaș, mîngîiet – mîngîiat, fantezie – fantazie, tāmîiet – tāmîiat, șerpe – șarpe
8) <i>e – ă</i> : resuna – rāsuna	șes – șās, perete – pārete, speriat – spāriat, semn – sāmīn, jertfă – jārtfā, jefui – jāfui, înțeleg – înțāleg, asemenea – asāmenea
9) <i>e – î</i> : bete – bîte, vene – vîne, fes – fîs (subst.)	arendaș – arîndaș, eveniment – evenimînt, secerat – sîcerat

Petru Zugun

10) <i>e – o</i> : zer – zor, dec (subst.) – doc, țel – țol, ler – lor, verbe – vorbe	ameți – amoți, amețire – amoțire, amețit – amoțit, femeie – fomeie, negoț – nogoț, evreu – ovreu
11) <i>e – u</i> : zer – (subst.) zur, bete – bute, fes – fus, deh (subst.) – duh, tel – tul	femeie – fumeie, semeție – sumeție
12) <i>a – ă</i> : par – păr, zar – zăr	laiți – lăiți, barbat – bărbat, șatre – șătre, stai – stăi
13) <i>a – î</i> : ras – rîs, car – cîr (subst.), cară – cîră, lanuri – lînuri, mal – mîl	angădui – îngădui, sameț – sîmeț, plantă – plîntă
14) <i>a – o</i> : ras – ros, far – for, bas – bos, dar – dor, bar – bor	a (mers) etc. – o (mers), capeică – copeică, mamika! – mămiko!
15) <i>a – u</i> : ras – rus, car – cur, dar – dur, far – fur, pas – pus, dare – dure, fag – fug, rate – rute, iată – iută, pată – pută	(interj.) cucurîga – cucurîgu, samăț – sumăț
16) <i>ă – î</i> : păr – (subst.) pîr, păs – pîs, rău-rîu, căni – cîni, măr – mîr (subst.), văr – vîr	tălhar – tîlhar, tîlhări – tîlhări, dintăi – dîntîi, mănăstire – mînăstire, mînuță – mînuță, vîrtop – vîrtop
17) <i>ă – o</i> : păr – por, văr – vor, băț – boț.	tăt – tot, vâpsi – vopsi, dămoli – domoli, mălcom – molcom.
18) <i>ă – u</i> : mări – muri, păr – pur, păs – pus	mulțami – mulțumi, porânca – porunca
19) <i>î – o</i> : pîr (subst.) – por, bîr (subst.) – bor, mîl – mol, rînd – rond, vîr – vor	mîlkom – molkom, mîlkomi – molkomi, înlîntru – înlontru
20) <i>î – u</i> : pîr (subst.) – pur, bîr (subst.) – bur	amîndoi – amundoi, sînt – sunt, îmbra – umbla, pîntece – puntece
21) <i>o – u</i> : ton – tun, for – fur, dor – dur, dos – dus, doc – duc, sol – sul ⁵	adaos – adaus, dormi – durmi, docil – ducil, martor – martur, orez – urez, sombru – sumbru, român – rumân

22) – 26) Opozițiile fonologice dintre *ü* și *e* din *tül* – *tel* și dintre *ö* și, pe rînd, *i*, *a*, *î* și *o*, din *fön* (ortografiat *foehn*)/ *fin*/ *fan*/ *fin*/ *fon* (analog, cele din *düză* – *duză*, respectiv *suf্লör* – *sufler* ș.a.) sînt suspendate.

În seriile *simeț* – *semeț* – *samăț* – *sămăț* – *sîmeț* – *sumeț*, *simeție* – *semeție* – *sîmeție* – *sămăție* – *sumeție* – *sămeție* – *simeție*, alternanțele fonetice se bazează pe toate cele șapte vocale tradiționale.

Luarea în considerare a grupurilor sintactice de tipul *ți-l* în [tîl], *nu-l*, *ni-l*, *nă-l*, în [nul] – [nil] – [năl] ș.a., ar spori numărul exemplelor; de asemenea, exemplele pot fi sporite cu mult prin parcurgerea integrală a DA/ DLR și MDA, cunoscutele dicționare academice care înregistrează, practic, toate formele alternante ale cuvintelor, între care, frecvent, diferențele constau, ca mai sus, într-o singură vocală sau într-o singură consoană.

Exemplele sînt extrase din ansamblul limbii române, nu (numai) din variația diafazăică înregistrabilă la un singur vorbitor.

⁵ Pentru alte exemple de cupluri de foneme în opoziție să se vadă Nicolae Felecan, *Paronimia în limba română*, Editura Gutinul, Baia Mare, 1993, p. 96-106.